

Szakál Anna

A Kolozsvári Unitárius Kollégium olvasókörének létrejötte, összetétele és hatása az erdélyi szervezett folklórgyűjtés megindulására

Az erdélyi népköltészeti gyűjtés kezdeteiről, a benne részt vevő személyekről, az őket ért hatásokról – meglátásom szerint – három irányból közelítve lehetne mélyebb és plasztikusabb képet nyerni. Egyrészt érdemes volna áttanulmányozni valamennyi jelentősebb folyóiratot az 1820–1830-as évektől kezdve és összegyűjteni azokat a nyomokat, amelyek elindíthaták az erdélyi értelmiségi, majd a közgondolkodást abba az irányba, hogy a népköltészet, a történelmi emlékek, a tájnyelv megnyilvánulásai lejegyzésre, összegyűjtésre érdemesek. Ha ezek a főként életképekben, hírekben, más országokban történt eseményekből vett elbeszélésekben s útirajzokban testet öltött töredéknyomok összegyűjtése megtörtént, fontos volna azt is feltárni, hogy ezek hogyan változtak az idő múlásával (azaz, hogy miként kezdtek egyre explicitebbé válni az 1850–1860-as években), s hogy kik lehettek azok a személyek, akik a legfontosabbnak ítélt cikkek mögött álltak. Ezzel párhuzamosan azt is hasznos volna megvizsgálni, hogy ezek a folyóiratok (erdélyiek és magyarországiak egyaránt) mennyire lehettek jelen az erdélyi kollégiumokban, köz- és magánkönyvtárakban, kaszinókban, olvasótársasági könyvtárakban. Másodszor a népköltészeti érdeklődés korai nyomait keresve is fontos volna megvizsgálni a (szabadabb szellemet képviselő) protestáns kollégiumok szerepét az 1830–1840-es években. Harmadszor pedig vizsgálni kellene – úgy vélem – azoknak a személyeknek a szerepét is, akik akár mint tanáregyeniségek (mint pl. Sebes Pál Torockón), akár mint egy-egy újság vagy intézmény mögött álló személyek (mint pl. Bölöni Farkas Sándor vagy Brassai Sámuel) irányították a közgondolkodást. Azonban egy (egyelőre fiktív) vizsgálat – amely például a Bölöni Farkas Sándor indítványából kiindul, Brassai Sámuel

szerkesztette *Vasárnapi Újságnak* az erdélyi társadalomban betöltött szemléletformáló szerepét helyezi a középpontjába – többek között arra is rámutatna, hogy ez a három irány csak mesterségesen választható külön, mivel számos módon összefüggésben vannak egymással.

Az 1830-as évektől Erdélyben is fokozatosan egyre nagyobb számban alapítottak – más-más célkitűzéssel, szándékkal és célközönséggel – városi kaszinókat, falusi olvasóköroket / társaságokat és iskolai olvasóegyleteket. Ezek elsődleges célja az önművelés, a kor politikai és szépirodalmának megismerése, megvitatása, egymás szépirodalmi kísérleteinek bírálata, vagy (újonnan megjelenő, haladó szellemiségű könyvek vásárlása által) saját könyvtár létrehozása volt. Iskolai olvasóegyletek elsősorban a jelentős protestáns kollégiummal bíró városokban jöttek létre és fennállásukat az első évtizedekben nagymértékben befolyásolta az adott kollégium tanári karának lojalitása vagy ellenzékiisége, azaz szabadelvű gondolkodása vagy maradisága.¹ A reformkori eszmék közé valószínűleg szervesen illeszkedett a népköltészet gyűjtésének gondolata is.

Jelen tanulmány a fent felsorolt célok csupán egy apró szeletét kívánja megvalósítani: azoknak a kérdéseknek megválaszolásához szeretne kiindulópontot nyújtani, hogy milyen kapcsolat lehetett az 1830-as években szerveződő erdélyi protestáns olvasóköroek és a pár évvel később meginduló folklórgyűjtés között; honnan vehették a kollégiumi diákok az általuk képviselt eszméket; hogyan jöhetett létre annak a hálózatnak a csírája, ami két-három évtizeddel később Kriza János népköltészeti gyűjtéseit is segítette.

Írásomban elsősorban az unitárius olvasóegyletekre koncentrálok, példaim is zömmel unitárius vonatkozásúak. Ennek kettős oka van. Egyrészt Kriza János gyűjtőhálózatának feltárása során főként az ebben részt vevő személyeket, másrészt az unitárius kollégiumhoz kapcsolható forrásokat kutattam és ismertem meg alaposabban. Bár megkezdtem a református

¹ Emiatt nem (vagy nemigen) jöttek létre például katolikus olvasótársaságok papi szemnáriumban, illetve ezért nem volt azokban az években a debreceni kollégiumnak társasága, amikor a sárospatakinak igen, vagy ezért csapták ki a nagyenyedi református kollégium olvasótársaságának egyik tagját, büntették meg az akkori elnököt, Gáspár Jánost és indítottak támadást a diákok kezdeményezéseit támogató Szász Károly ellen. Vagy – közelítve választott témánkhoz – feltehetően ezért tudott a kolozsvári unitárius kollégium olvasótársasága sokkal inkább szépirodalmi feladatokra koncentrálni, míg a kolozsvári református kollégium olvasótársaságának működése az 1830-as években sokkal erősebben volt politikai színezetű. Mindezekről vö. Bodolay 1963: 41–51, 192, 204, 300–302.

források feltárását is,² mindezidáig ez nem vezetett olyan eredményre, amelyből annak határozott nyomát ki lehetne olvasni, hogy a református diákok érdeklődtek volna ezekben a korai (1830–1840-es) években a népköltészeti gyűjtés iránt. Ez a tény azonban a legkevesbé sem zárja ki ennek lehetőségét. Elég arra a kolozsvári református kollégiumra gondolnunk, amelynek már ekkor diákja³ volt Gyulai Pál, aki két évtizeddel később⁴ (immár kollégiumi tanárként) mesegyűjtést végeztetett diákjaival, ekkor pedig bizonyíthatóan maga is érdeklődött a kolozsvári unitárius kollégium olvasótársaságának munkája iránt és vendégként részt is vett az üléseiken.⁵ Vagy a nagyenyedi református kollégiumra, amelynek ekkor volt diákja és az olvasótársaságnak (egy időben) elnöke a későbbi *Csemegéket* szerkesztő Gáspár János.⁶

A Kolozsvári Unitárius Kollégium olvasóegylete

A Kolozsvári Unitárius Kollégium olvasóegylete hivatalosan 1833-ban alakult meg, bár már a megelőző négy évben is működött baráti társaságként. Az 1867-ben az olvasótársaság működéséről a még akkor élők emlékezete és a kollégiumban található dokumentumok alapján beszámoló

² Ezek elsősorban a kollégium és az olvasótársaság könyvjegyzékeinek megszerzésére irányultak. Ennek során végignézttem a Kolozsvári Akadémiai Könyvtár református anyagát, ebben azonban az 1830–1840-es évekre vonatkozólag az olvasóegyletnek csupán az 1846-ban kezdődő pénztári jegyzőkönyvét találtam meg (Ms.R. 1961/A). Az olvasótársaság azon iratai, amelyekre a 20. század eleji tanulmányok úgy hivatkoznak, mint amelyek a kollégium levéltárában találhatóak, nagy valószínűséggel a Kolozs megyei Állami Levéltárban (Fond 289, Inv. 364, illetve Inv. 671.), kisebb részben pedig esetleg az Erdélyi Református Egyházkerület Központi Levéltárában (D2 A Kolozsvári Református Kollégium levéltára, töredék) vannak; ezeket azonban mindezidáig nem volt módomban áttekinteni.

³ Gyulai Pál (1826–1909) 1834 és 1848 között volt a kollégium diákja. Ld. Papp 1934: 4.

⁴ Gyulai Pál négy tanéven keresztül, 1858 és 1862 között volt a kollégium magyar és latin tanára.

⁵ Gyulai Pál neve szerepel a kolozsvári unitárius kollégium olvasótársaságának vendégkönyvében, azonban pontos dátum nélkül. A rá vonatkozó bejegyzés a 3v oldalon található, az utolsó feltüntetett évszám a 2r-n van, ez 1841. május 17. Gyulai Pál olvasótársaságba való bevezetője Szigethy Csehi Sándor, akiről az olvasótársaság névkönyvéből tudjuk, hogy utoljára az 1843–1844-es tanévben volt tag, így Gyulai részvételét is valamikorra 1843-ra tehetjük. Vö. KvAKt. Ms.U. 1305.; KvAKt. Ms.U. 1308: 16v.

⁶ Bodolay 1963: 300–304; Aknay 2003.

Kozma Ferenc⁷ szerint 1829-ben Gálffy Sándor⁸ (a *Vadrózsák* későbbi gyűjtője) volt az, aki irodalmi céllal összehívta barátait. 1830-ban csatlakozott a kezdeményezéshez – több más személy mellett – Szentiváni Mihály (Kriza János fiatalon elhunyt, kiváló képességekkel rendelkező, nagyreményű költő barátja) és Kriza János is. Saját irodalmi munkáikból már 1829-től szerkesztettek kéziratos gyűjteményeket, az 1831/32-es tanévtől folyóiratokat járattak, a következő tanévben pedig könyveket is vásároltak összeadott pénzükből.⁹ Az olvasótársaság végül 1833-ban készítette el alapszabályait a kolozsvári kaszinó mintájára, s – nem véletlenül – ennek alapítóját, Bölöni Farkas Sándort kérték fel az olvasótársaság egyik¹⁰ pártfogójául.¹¹ Kőváry László (történeti munkák későbbi szerzője, diákként maga is olvasótársasági tag) a következőképpen festette le Bölöni Farkas Sándor *Utazás Észak-Amerikában* című könyvének megjelenését: mint „villám és mennydörgés, velőt, csontot rázott, férfi és nő, agg

⁷ Kozma Ferenc (1844–1920) a kolozsvári Unitárius Gimnáziumban végzett lelkészként, majd a jénai, a heidelbergi és a zürichi egyetemen tanult két évig. Hazatérte után a székelykeresztúri unitárius gimnázium, majd 1870-től a székelykeresztúri Magyar Királyi Állami Tanítóképző Intézet tanára, 3 évvel később utóbbi igazgatója lett. 1886-ban Kolozsvármegye tanfelügyelőjének nevezték ki. A dolgozat megírásakor (kitűnően végzett teológusként, kolozsvári helyettesítő lelkészként) közeli kapcsolatban lehetett azokkal a kolozsvári unitáriusokkal (többek között Kriza Jánossal), akik részt vettek az olvasótársaság alapításában. Erre utal egy lábjegyzetében, ld. Kozma 1867: 12. 1.lj.

⁸ Gálffy Sándor neve a korabeli forrásokban több formában (Gálffy, Gálfi, Gálffy) fordul elő. Magam ebben a dolgozatban az általa leggyakrabban használt Gálffy formát fogom következetesen használni. Testvére, Gálfi Mihály, vele ellentétben, leggyakrabban a Gálfi alakot használta, így az ő nevét én is úgy (Gálfiként) írom.

⁹ Fejér Márton, az olvasótársaság első név szerint ismert jegyzője egyik beszédében a következőképpen szól az olvasótársaság szerepéről: „Fő czélunk [...] egy ilyen felségesebb tökéletességet [amit többek között Kölcsey, Vörösmarty, Wesselényi vagy „az isteni” Széchenyi képviselnek] meg ősmerni valódilog, és becslülni tudni reánk nézve elég tökéletesedés lesz. [...] Gyöngék a kender vékony szálai külön, egyenként, de egybe fonva sok mázsás terhek meg bírására képesek; – így diadalmaskodik az egyesült erő mindazon akadályokon, melyek egyes ember tökéletesedése útjában el gördíthetetlen sziklák maradnak.” KvAkt. Ms. U. 1306/D: 1–3. Arról, hogy miért nem lehet tudomásunk a korábbi jegyzők személyéről vö. a társaság 1834/35. évben kezdődő jegyzőkönyvének első ülését. „Sajnosan tapasztalja társaságunk, hogy ámbár a mult évben számos gyűlésünk, sok hasznos határozatunk és jegyzőnk is volt, még is jegyzés semmiről nem vitetett; most tehát meghatároztatik, hogy ezentúl a jegyző a gyűlésekben történeteket jól felfogván, a jegyzőkönyvbe jó renddel szám szerént írja be, s a következő gyűlésen olvassák fel.” KvAkt. Ms. U. 1376/I: 1.

¹⁰ A társaság másik pártfogója Molnos Dávid, a Kolozsvári Unitárius Kollégium rektora volt.

¹¹ A társaság korai éveiről ld. Bodolay 1963: 192–194, Jakab 1867: 5, Kiss 1909–42: 139, Kozma 1867: 7–17.

és ifjú, minden, ki olvasni tudott, e könyv olvasásáért égett. Emlékszem, még gyermekek akkor, mint egy szent könyvet, összeülve a legnagyobb áhítattal olvasók.”¹² Ha kicsit túlzónak is tűnik Kőváry visszaemlékezése, az tény, hogy Bölöni Farkas e munkája a legtöbb erdélyi olvasóegylet könyvtárában az egyik alapkönyvnek számított.

Megvizsgálva a kolozsvári unitárius olvasóegyletet a *Vadrózsák* gyűjtőhálózata szempontjából, azt találjuk, hogy annak szinte valamennyi későbbi folklórgyűjtő rövidebb-hosszabb ideig diákként tagja volt.¹³ Gálffy Sándornak – mint azt már említettük – az alapításban volt fontos szerepe, ő azonban az egyletté válás előtt már elhagyta a kollégiumot. Testvére, Gálfi Mihály (aki szintén Kriza János közeli barátai közé tartozott, és akit 1854-ben kivégeztek a Makk-féle összeesküvésben való részvételéért) éppen ezekben az években (az olvasótársaság hivatalos kezdetének időszakában) lett aktív tagja (ekkor könyvtárnoka)¹⁴ az olvasótársaságnak. Az alapító tagok között (az ekkor újságotolvasó¹⁵ pozícióban lévő) Kriza János mellett (az ekkor olvasótársasági aljegyző) Kelemen Istvánt, későbbi szabédi lelkészt, valamint Árkosi Mózeszt találjuk, utóbbi gyűjtőként nem vett részt a munkában, csupán a *Vadrózsák* számára gyűjtötte az előfizetőket.¹⁶ A későbbi években (időrendben haladva) a következő, *Vadrózsák*hoz köthető személyek neve bukkan fel a tagnévsorban. Az 1836/37-es tanévben a korban munténiai utazásáról ismert, a szakirodalomban Kriza legkorábbi gyűjtőjeként számon tartott Ürmösi Sándor (tordátfalvi lelkész),¹⁷ a Kriza Jánossal kiemelkedően sok levelet váltó gyűjtő Péterfi Sándor (ké-

¹² Idézi (a pontos hivatkozás megadása nélkül) Benkő 1966: 40.

¹³ A következőkben valamennyi, olvasóegyleti tagokkal kapcsolatos adatot ld. KvAkt. Ms. U. 1308.

¹⁴ KvAkt. Ms. U. 1376/I: 1. Később, 1836-ban egy évvel korábbi utazásának leírása jelent meg a *Serdület* című olvasótársasági kéziratos lapban. KvAkt. Ms. U. 1306/E: 70–74, 78–81, 83–90, 91–95, 99–103, 107–114, 115–122.

¹⁵ A társaság első jegyzőkönyve szerint az 1834. szeptember 8-i első ülésen úgy határoznak, hogy az újságotolvasó feladata többé ne az legyen, hogy mindent felolvas, „minthogy tapasztaltatott, hogy azt [az újságot] a hozzájáró mellékekkel szorol szóra fel olvasni talám sok időt foglalna el”, ezért az újságotolvasó előre olvassa el azokat, „a szükségesebb, és nevezetesebb helyeket jegyezze ki,” és olvassa fel a gyűlésben, vagy mondja el a saját szavaival. KvAkt. Ms. U. 1376/I:2.

¹⁶ Vö. Nyugtatvány, 1843. jún. 29. (Szakál 2012: 374) A másik Nyugtatványon (1843. szept. 16.; Szakál 2012: 374) szereplő Lőfi Áron is tagja volt az olvasókörnek 1843 és 1846 között.

¹⁷ Ürmösi Sándor lelkészi állomásait felesleges volna hosszasan felsorolni, személyéhez, gyűjtői munkásságához, lelkészi működéséhez vö. Szakál 2017a, 2017b.

sőbbi olthévízi¹⁸ lelkész, esperes), Kriza János barátja és komája, a *Vadrózsák* szervezési munkáiban fontos szerepet vállaló Jakab Elek (későbbi történész, levéltáros), illetve Tóth Ferenc (későbbi homoródszentpáli tanító) iratkozott be az olvasótársaságba. Az olvasótársaságnak az 1838/39-es tanévtől volt tagja Barrabás Sándor¹⁹ (későbbi bölöni birtokos) és a szakirodalomban a mesegyűjteményéről ismert²⁰ Lőrinczi Elek (későbbi árkosi tanító). Az 1841/42. tanévben Győrfi Sándor (későbbi szentháromsági lelkész), az 1842/43. tanévben Nagy Sándor (későbbi homoródkarácsonyfalvi lelkész), Sándor Lajos (későbbi homoródszentpáli lelkész) és Jakab Sándor (későbbi kénosi lelkész) lett olvasótársasági taggá. Az 1843/44. tanévben Kriza János testvére, Kriza Sándor (későbbi nagyajtai lelkész); az 1845/46. tanévben Darkó Sándor (későbbi homoródjánosfalvi lelkész) és Goró István (későbbi homoródújfalusi lelkész); az 1846/47. tanévben „az igen kalmár lelkű ember”²¹ Nagy Lajos (későbbi kolozsvári főiskolai tanár) és Domokos Áron²² (későbbi homoródkeményfalvi lelkész) lépett be az olvasótársaságba. Az 1852/53. tanévben Pap Mózes (későbbi kolozsvári főiskolai tanár),

¹⁸ Az itt következő gyűjtők részletesebb életrajzi adatait ld. Szakál 2012: 311–331. A fenti felsorolásban minden alkalommal csupán a legfontosabb (a gyűjtés szempontjából legrelevánsabb) későbbi szolgálati helyét adom meg, amely a legtöbb esetben nem azonos azzal, ahová az iskolából távozva az illető először került.

¹⁹ Az ő esetében nem teljesen bizonyos, hogy a gyűjtő Barrabás Sándor-e az, aki a kolozsvári kollégium diákja volt. A matrikula adatai szerint ebben az időszakban (pontosan 1835-ben) csupán egyetlen Barabás Sándor kezdte ott meg a tanulmányait, aki árkosi származású volt. Vö. Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltára (a továbbiakban: MUEKvGyLt.) *Matricula...* 1883. sz. alatt. A matrikula adatai azonban nem minden esetben teljesen megbízhatóak (különösen a születési hely tekintetében).

²⁰ Ld. Faragó 1967; Kovács 1982.

²¹ Szakál 2012: 204. Kriza János nevezi őt így egy levelében (Kriza János Gyulai Pálhoz. Kolozsvár, 1873. január 5.) amiatt, hogy apósa, Gálffy Sándor halála után annak gyűjteménye Nagy Lajoshoz kerülve, azt nem volt hajlandó Krizának többet megmutatni, kiadni, publikálásra átadni. A gyűjtemény azóta is lappang.

²² Az a tény, hogy Domokos Áron is gyűjtésekkel járult hozzá Kriza János gyűjtőmunkájához, csupán a levélgűjtemény megjelenését követően derült ki. Gyűjtőségére Gergely Pál egyik forrásközlése a bizonyíték, ahol egy Domokos Árontól származó szöveget is közöl, azonban mivel a szöveg leőhelyét igen pontatlanul jelöli meg, így annak nem sikerült nyomára bukkanni (vö. Gergely 1979). Domokos Áron 1830 körül született Árkoson, 1852–57-ig Kideben, 1857–65-ig Homoródkeményfalván, 1865–81-ig Nyomáton, végül 1881–90-ig Bözödújfaluban volt unitárius lelkész, innen vonult nyugalomba 40 év szolgálat után. (A lelkeszi állomásai kapcsán vö. MUEKvGyLt. Geréb 1943: 289, 211, 115, 143; a 40 évi szolgálat kapcsán: N. N. 1890: 314.) Ez utóbbi kitétel miatt lehetséges, hogy Gergely Pál információja helyes, és 1850 és 1852 között Székelyudvarhelyen lett volna tanító és onnan küldte be az említett szöveget. Az unitárius mesterekről semmilyen összeírás sincs, ahol ezt ellenőrizni lehetne.

Pálfi Lajos (későbbi székelykeresztúri lelkész) és a mesegyűjtési módszere miatt a szakirodalomban ismertté lett²³ Marosi Gergely (a székelykeresztúri kollégium későbbi igazgató-tanára) lett tagja a társaságnak. A legfiatalabb gyűjtők közül Ferenczi Lajos (későbbi felsőrákosi tanító) az 1858/59. tanévben, Nagy Mózes (későbbi bőzódújfalusi lelkész) az 1859/60. tanévben, míg Sándor János (a székelykeresztúri kollégium későbbi igazgató-tanára) csupán az 1862/63. tanévben lett a társaság tagja. Tulajdonképpen egyetlen olyan gyűjtő sincs, aki nem kora, vallása²⁴ vagy származása²⁵ miatt maradt ki az olvasótársaságból.

Kora miatt nem lehetett tagja az olvasótársaságnak a szakirodalomban „rossz gyűjtő”-ként elhíresült²⁶ Tiboldi István (kiskedei tanító), a korában „könyves pap”-ként ismert Jánosfalvi Sándor István (datki lelkész) és Gálfalvi István (ürmösi lelkész). Kiss Mihály és Szentmártoni Sámuel neve szintén nem található meg az olvasótársaság névkönyvében, mivel ők 1832-ben, illetve 1833-ban hagyták el a kollégiumot. Kiss Mihály, Kriza egyik legközelebbi barátjaként, későbbi lelkes és Krizához nagyon közel álló elképzelésekkel bíró gyűjtőként majdnem biztosra vehető, hogy aktívan részt vett a korai (dokumentálatlan) olvasóköri munkában is. A későbbi medeséri lelkész Szentmártoni Sámuelről *Az unitarius vallás kifejlése s történelme különösen Erdélyben* című kéziratos munkájának egyik lábjegyzetéből tudhatjuk meg, hogy maga is fontos (sőt, elmondása szerint vezető) szerepet játszott az olvasótársaság megalapításában. Ebben a lábjegyzetében saját emlékezete segítségével a következőkkel egészíti ki, pontosítja Jakab Elek 1867-es, olvasótársaságról szóló írását: „E társaság keletkezése felől Jakab Elek hitrokonunk a Magvetőben Fejér Mártonról adott életrajzában nem lévén tisztában, ez ügyben ennyit írhatok. Első indítványozója én voltam 1832-n. Nézeteimet közöltem Kriza János és Búzogány Mozsos osztályos társaimmal. Hárman szö-

²³ Marosi Gergelyt amiatt emelték ki több alkalommal a 19. századi mesegyűjtők közül, mivel gyűjtéseire feljegyezte a mesemondó nevét is (ld. Faragó 1974, Domokos 2008).

²⁴ Református vallásúként ide tartozik Vas Tamás, Mikó Imre, Dózsa Dániel és Benkő Károly, katolikusként pedig Becze Antal és Filep Elek.

²⁵ Szabó Károly Köröstarcsán született, Debrecenben és Késmárkon tanult, Kolozsvárott 1859-ben telepedett le. Azonban lehetséges, hogy 1841–42 körül ő is járt az olvasótársaságban vendégként, mivel a korai bejegyzések között szerepel egy Szabó Károly nevű személy Debrecenből. KvAKt. Ms. U. 1305: 2.

²⁶ Ezzel kapcsolatban vö. Szakál 2010.

vetkező társakat gyűjtöttünk magunk s az utánunk osztályból, mert a fölöttünk valók nem voltak hajlandók hozzánk leereszkedni, kivéve a jó ügy iránt lelkesülő Gálfi Sándort kit elnökünknek választottunk. Ketten az egylet érdekében szabályozó cikkeket irtunk. Hetenként egyszer esti öszvegyűlésünkben magyar költészeti dolgozatokat, s latin classicusokból fordításokat adtunk be, melyeket kölcsönösen kitelhetőségik [...] bíráltunk is. Többen tetszés szerinti idegen nyelvek önszorgalom útján tanulására vállalkoztunk. Míg részvények útján magyarírodalmi könyveket szerezhetünk, sajátainkat – mik voltak – bocsátottuk közhasználatra. 1833n az iskolából ki léptem. 1834n újított törvények mellett új erőt fejtett ki az egylet.”²⁷

A fenti hosszas felsorolás és ezzel annak bizonyítása, hogy valamenyi későbbi *Vadrózsák*-gyűjtő, aki diákkorában a Kolozsvári Unitárius Kollégiumban tanult, tagja volt az olvasótársaságnak, két ok miatt tűnik lényegesnek. Az egyik, hogy – mint azt az olvasótársaság szabályzatában is megfogalmazták – a társaságba csupán „jó erkölcsű, jó igyekezetű Ifiak vétetnek tagokká” (KvAKt. Ms. U. 1300/D: 3). Pár évvel a társaság megalakulása után a kollégium elöljáróinak nyilatkozata szerint pedig „még az is megjegyzésre méltó, hogy többnyire éppen azon ifjak a jobb tanulók, kik ezen társaságnak is tagjai, s az erköltsökre nézve is oly kedvező irányzatot vett a társaság, hogy a restek az illetlen magaviseletűek meg nem bírván a jobb igyekezetűek erköltsi sujával a concurentiat, kénytelenek vagy kimaradni a társaságból, vagy erköltsös maga viselet által érdemesíteni magokat a benn maradhatásra.”²⁸ Mindezzel természetesen nem azt kívánom állítani, hogy azok, akik az olvasótársaság tagjai voltak, bizonyosan feddhetetlen életű, minden jóért tenni kívánó lelkészként, tanítóként, ügyvédként (etc.) éltek le életüket (jó ellenpélda erre éppen Ürmösi Sándor története), de úgy vélem, hogy annyit bizonyosan ki lehet jelteni, hogy alapvetően azok a jó magaviseletű, szorgalmas diákok csatlakoztak ehhez a társasághoz, akik valamelyest nyitottak voltak a reformkori, társadalmi változásokat sürgető eszmékre. És második okként – úgy vélem – ezen olvasótársasági diákok egy része között az együtt gondolkodó, alkotó, küzdő

²⁷ Kolozsvári Akadémiai Könyvtár (a továbbiakban: KvAKt.) Ms. U. 1382: 313–314.

²⁸ MUEKvGyLt. Repr. Cons. 1839: 406. Bár ennek a szövegnek az is az alapvető célja volt, hogy a diákok társaságát megvédje a gubernium támadásától, mégis megalapozottnak és valóságosnak gondolom azt, ami benne megfogalmazásra került.

kollégiumi időszak hatására létrejöhetett egy kapocs és elkezdett kialakulni egyfajta hálózat csírája, amiben a részt vevő tagok a kollégiumból, az olvasótársaságból falvakba kikerülve is mobilizálhatóak lehettek. Ha úgy tűnik, a haladás érdekében kisebb olvasóköreket kell létrehozni, arra, ha népköltészeti szövegek gyűjtésére kapnak felkérést, akkor arra. Azonban ez utóbbi kijelentés inkább tekinthető csupán munkahipotézisnek, mint biztos, forrásokkal adatolt megállapításnak. A következőkben ezt szeretném néhány példával alátámasztani.

A Székelykeresztúri Unitárius Kollégium olvasóegylete

1837 őszén, az olvasóegylet megalakulásakor a székelykeresztúri kollégium seniora (vagyis iskolafőnöke) a későbbi *Vadrózsák*-gyűjtő, az 1836/37-es tanévben még kolozsvári olvasótársasági részvényes tag Péterfi Sándor volt. Az elsők között lépett be a székelykeresztúri olvasótársaságba a Tiboldi-tanítvány Jakab József,²⁹ aki Jakab Eleknek, a későbbi híres Kolozsvár-történésznek, Kriza barátjának és segítőjének nagyreményű³⁰ testvére volt. Jakab József életrajzírója 1872-ben az olvasótársasággal kapcsolatban azt jegyzi fel, hogy annak létrehozására az eszmét Jakab Elek, akkor kolozsvári diák és olvasótársasági tag adta, aki intenzív levelezésben állt az egy-két évvel fiatalabb testvérével (Nagy 1872: 210–211). Péterfi egyik leveléből tudjuk, hogy Péterfi Jakab Elekkel való levelezésének kezdete

²⁹ Jakab József, Jakab Elek, illetve Péterfi Sándor szerepét nincs lehetőségünk olvasóegyleti forrásokkal alátámasztani, mivel az olvasóegyleti névjegyzék csupán 1845-től indul, a jegyzőkönyvek pedig egyelőre nem kerültek elő. Azonban mivel mind Jakab József, mind Péterfi Sándor életrajzírója kortárs tanúknak tekinthetők, illetve Sándor János a Péterfiről készített írásához olyan dokumentumot (*Az olvasó társaság irománytára*) is fel tudott használni, amelynek ma már nem ismert a lelőhelye, így adataikat a továbbiakban is fenntartás nélkül elfogadhatjuk.

³⁰ Minden forrás úgy emlegeti őt, mint akitől a korban nagyon sokat vártak. Egyházi támogatással és egyik tanárának saját pénzéből ment Berlinbe, Göttingába és Londonba tanulni, de ott volt Párizsban az 1848. februári forradalom eseményei alatt is. Hazatérte után, bár kolozsvári segédlelkészként megkezdte működését, de szinte azonnal csatlakozott a szabadságharchoz, ahol fogságba esve Bécsbe került. Besorozták egy olaszországi ezredbe, ahonnan fél év után sikerült megszöknie. Görögországban elismert tanítóként működött, azonban mivel amnesztiát nem kapott és nem térhetett haza, a honvágyba belebetegedve hazájától távol hunyt el fiatalon. (Vö. Nagy 1872.)

is 1837-re datálódik.³¹ Sándor János (a székelykeresztúri kollégium későbbi igazgató-tanárának) leírása szerint az olvasótársaság 1837. október 28-án, tehát csak néhány héttel Péterfi Székelykeresztúrra érkezte után állt fel. Levelező tagként kapcsolódott be a munkába számos kolozsvári személy: Jakab Elek, Kőváry László – mindketten elkötelezett olvasóegyleti tagok – és Berde Áron, a kollégium tanára. A székelykeresztúri olvasótársaság névjegyzékéből láthatóvá válik, hogy a legtöbb, ekkor még a székelykeresztúri kollégiumban tanuló későbbi *Vadrózsák*-gyűjtő – mind a kolozsvári, mind – a székelykeresztúri olvasótársaságban is aktívan részt vett. Időrendben haladva a következő *Vadrózsák*-gyűjtők nevével találkozhatunk az 1845-ben induló névjegyzékben: Pálfi Lajos, Nagy Lajos, Marosi Gergely, Ferenczi Lajos, Nagy Mózes és Sándor János. Ekkor Péterfi Sándor már mint székelykeresztúri lelkész vett részt az eseményekben. Külső tagként több éven át volt tagja az olvasótársaságnak Szentmártoni Sámuel (aki ebben az időben Medeséren volt lelkész), Jakab Sándor (aki ekkor Kőrispatakon volt lelkész) és Lőrinczi Elek (aki a kolozsvári kollégiumból eltávozva Szentgericére került iskolamesternek).³² Péterfi Sándorról életrajzírója, Sándor János azt írta, hogy Péterfi az ünnepekre kiküldött legátusokat arra biztatta, hogy a „vidéken élő derekabb emberekkel igyekezzenek megismertetni [a társaságot és annak céljait] és azokat pártolásra megnyerni” (Sándor 1888: 362). Hogy vajon ennek is hatása volt-e abban, hogy vidéken is megalakultak és népszerűvé váltak az olvasóegyletek, nem tudjuk biztosan, de a mozaikokat egymás mellé helyezve azt lehet feltételezni, hogy valamennyi elemnek – így ennek is – lehetett szerepe a falusi olvasótársaságok létrejöttében.

A falusi olvasóegyletek

Az 1834-ben (Bölöni Farkas Sándor javaslatára, Brassai Sámuel szerkesztésében) meginduló *Vasárnapi Újság* olyan néplap volt, amelynek elsődleges célja a falusi lakosság hasznos ismeretekkel való ellátása volt. Emellett

³¹ Péterfi Sándor levele Jakab Elekhez. Hévíz, 1879. február 24. Szakál 2012: 230. (A Jakab Elek-hagyaték egyelőre lappang.)

³² *Törvényes könyv 1845–65*. [A kötet nincs beszámozva, de ebben található 1845-től a bel- és kültagok neve is.]

azt is el kívánták érni, hogy a falusiakban is igény ébredjen arra, hogy saját önképzésüket megszervezzék, illetve iskoláikat, tanítóikat, lelkészeiket megbecsüljék. Ahogy Antal Árpád is kiemeli egy tanulmányában, Brassai „nem ötletszerűen, hanem józan körültekintéssel és átgondoltsággal szerkeszti lapját, tervszerűen kerítve sort azokra a kérdésekre, melyeket be akar lopni egyszerű olvasóinak tudatába.”³³ Így nemcsak külföldi pozitív példák, de akár fiktív olvasói levelek³⁴ segítségével is igyekszik azt elérni, hogy az olvasók számára magától értetődő ténynek hassanak az általa képviselt gondolatok. Az olvasás terjedését, demokratizálódását és mindezek jelentőségét például egy olyan fiktív olvasói levéllel próbálja érzékeltetni, amelyben két falusi leány édesapja ír lányai új hóbortjára – az állandó olvasásra – panaszkodva. A lányok (szintén a szerkesztőségnek „küldött”) válaszából az is világossá válik, hogy – Brassai elképzelései szerint – ki állhat egy ilyen olvasási láz mögött. „Olvasni is már már elfelejtjük vala, midőn szerencsénkre egy ifu pap jöve a helységünkbe, a ki diák korában olvasó társaság tagja lehetett, mivel minden hallgatójánál csak könyvet akart látni, gazdaggal véttetett, szegénynek maga adott olvasás végett, s nem volt nagyobb öröme, mintha ismét mást kért tőle” (Brassai 1838b: 452).

1838 végére a falusi olvasókörok eszméje valósággá lett: Brassai Sámuel lapja négy olvasótársaság létrejöttéről adott hírt. Először a tordátfalvi olvasóegyletet mutatta be a *Vasárnapi Újság* 1838. évi 233. számában (Brassai 1838a), majd egy hónappal később, a 237. számban (Brassai 1838c) az alsósiménfalvi olvasóegyletről közölt egy különösen részletes leírást, amelyben említést tett a medeséri olvasótársaság alakulásának teréről is (Brassai 1838c: 498). Az etédi olvasóegyletet meglehetősen későn, a *Vasárnapi Újság* 1840. június 14-i számában ismertette (Brassai 1840). Brassai újságjának azonban nem csupán az egyszerű falusi emberek és értelmiségiek voltak olvasói, hanem a kormányzat is feszülten figyelt a legkisebb gyanús(nak vélt) mozgolódásra. A gubernium válasza nem is késett sokáig: 1839-ben a „veszedelmes” falusi társaságokat betiltották,³⁵

³³ Antal 1969: 318. A *Vasárnapi Újságra* vonatkozó primer források (mint például a szerkesztőségi levelezés, az előfizetők névsora, stb.) lelőhelye (számomra) ismeretlen. Vita Zsigmond egy közléséből úgy tűnik, hogy ő használta az előfizetési jegyzékeket (vö. Vita 1983b: 137).

³⁴ Antal Árpád is ezen a véleményen van, vö. Antal 1969: 319.

³⁵ A betiltó rendelkezések számát (5606, 6646, 9791, 8494) Kozma Ferenc közli. Kozma 1867: 30–31.

míg a városi társaságokat – hála a kolozsvári és a székelykeresztúri unitárius kollégiumi vezetőség bátor kiállításának, csupán – korlátozták működésükben.³⁶

A következőkben egyesével tekintsük végig a medeséri, a tordátfalvi, az etédi és az alsósímenfalvi olvasóegyletről jelenleg összegyűjthető és -álítható adatokat.

A medeséri olvasótársaság

A medeséri olvasóegyletről nagyon kevés adatunk van. Brassai Sámuel csupán annyiban említi, hogy az alsósímenfalvi egylet „példájára serkenének föl más szomszéd helységekis, [...] Medeséren is a mozgások egy ilyen egyesület jövődő létesítéséről nyujtanak reményt” (Brassai 1838c: 498–499). Amit azonban magunk a korábban elmondottak alapján hozzátehetünk ennek az egyletnek a történetéhez, az abból az alapinformációból következik, hogy 1838-ban új unitárius lelkész került a faluba Szentmártoni Sámuel személyében.³⁷ Azt már a korábbiakban láthattuk, hogy Szentmártoni tagja,³⁸ illetve elmondása szerint kezdeményezője volt a kolozsvári olvasótársaságnak, 1846-tól pedig külső tagként vett részt a székelykeresztúri unitárius kollégium olvasótársaságának munkájában (*Törvényes könyv 1845–65*). Emellett az is tudható Szentmártoni Sámuel-

³⁶ Mind a kolozsvári, mind a székelykeresztúri kollégium tanárai fennmaradt leveleikben kiálltak az olvasóegyleti ifjúság és maga az intézmény mellett is. A kolozsvári diákoknak végül megtiltották, hogy a továbbiakban önállóan levelezzenek, de mivel maga Molnos Dávid volt az egylet pártfogója, így ez megvédte a társaságot a betiltó rendelkezéstől. Bodolay Géza úgy tudja, hogy a székelykeresztúri olvasóegyletet is betiltották, azonban a fennmaradt tagnévsor és Koronka József kollégiumigazgató levelének tanúsága szerint (amelyben saját magát nevezi meg mint aki a senior felett is felelős az olvasóegylet működéséért) az a későbbiekben is folyamatosan működhetett tovább – valószínűleg a kolozsvárihoz hasonló megkötésekkel. Ld. Bodolay 1963: 197; MUEKvGyLt. EKT 1839: Koronka József levele a Consistoriumnak, Székelykeresztúr, 1839. ápr. 11., amihez csatolva a könyvjegyzék Péterfi Sándor, senior összeállításában (1839. ápr. 12.); és az 1839. márc. 17-i levél piszkozata (44/1839. sz. alatt) [Az EKT (vagyis Egyházi Képviselőtanács) iratai csupán évrendezett, számozatlan anyagot jelölnek.]

³⁷ Geréb Zsigmond nem nevezi meg a kinevezés pontos időpontját. MUEKvGyLt. Geréb 1943: 169. Az azonban látható, hogy a lelkész (Szombatfalvi János), aki után Medesérre kerül, már 1801-től szolgált, így kevésbé valószínű, hogy ő kezdeményezte volna az olvasótársaságot. Vö. MUEKvGyLt. Geréb 1943: 167.

³⁸ Versei jelentek meg a *Reményben* is.

elről, hogy Kriza Jánost még torockói tanuló korából ismerte, ahol – mi-ként később Kolozsvárott is – tanulótársa volt (Chindriș–Kovács 1975: 22). 1833-ban, a kollégiumból kikerülve (amíg külföldi tanulmányútjához ígért segélyre várt) elfogadta a torockói leányiskola tanítói állását. Itt anynyira komolyan vette nevelői feladatát,³⁹ hogy dolgozatot készített a következő címmel: *Víg és érzékeny dalok. A toroczkai oskolai leányok számára rendbeszedte és betanította 1836-ben és 1837-ben, akkori nevelőjek Sztmártoni Sámuel*.⁴⁰ Ugyanitt Torockóról is készített egy munkát, amely kéziratban maradt.⁴¹ Ezt az 1940-es években az Erdélyi Ritkaságok sorozatban készültek megjelentetni, azonban a háború elsodorta a tervet.⁴²

Az alsószentmihályi lelkész Brassai Sámuel (a polihisztor Brassai édesapja) Sebes Pál, torockói iskolaigazgatóhoz írt egyik leveléből az is kiderül, hogy 1836-ban már átgondoltan irányított, aktív olvasótársaság működött Torockón. 1836 februárjában a következő tanáccsal, kérdéssel fordult Brassai Sebes Pálhoz: „A Toroczkai Olvasó Társasággal ismértesse meg a Szükségben segítő Könyvet, és Seiler prot. olvasókönyvét. H-nak boldog Estvéjét – Teschedik Francia országban tett utazását ugyan Teschedik: Mi egy m. országi Ember, s mi lehetne belőlle, a mostani ki jött két rend-béli Americát – Szöllösit, a Különtzöt s több efféléket – Honnan kapják a Stadium, Balitéleteket? Még ugyé a Niemeyert sem szerzé meg?” Majd így folytatta: „Az én Ítéletem szerint a Vasárnapi Újság meg érdemlené, hogy minden Minister [pap] vegyen; de minden Ecclésia jártatná, hogy marad-na meg – ezt minden Ecclésiában lévő Minister véghez vihetné a nélkül

³⁹ Tette ezt annak ellenére, hogy valószínűleg neki sem volt könnyű megélnie a tanítói fizetéséből. Erre enged következtetni az a pár évvel későbbi, 1844-es panaszos levél, amelyben az akkori lánytanító, Szabó Mihály azt írja, hogy jövedelme „oly csekély, hogy csupán Kosztomrais nem elégséges, elannyira, hogy a mit a szemérem szinte tilt kimondanom, még éhezni, és koplalni is kényteleníttem” (MUEKvGyLt. UP Iratok 1844). [Az UP Iratok elnevezésű forráscsoport a mindenkor unitárius püspökhöz szóló leveleket, hozzá beküldött iratokat tartalmazza. Évrendezett (az éven belül nincs sorrendben), számozatlan anyag.]

⁴⁰ A Szentmártoni Kálmán által megírt Szentmártoni Sámuel-biográfia szerint. Ld. Szakál 2012: 274.

⁴¹ Jelenleg a *Torockzó* című munka a KvAKt-ban Ms. U. 1386-os, annak jegyzetei pedig az Erdélyi Múzeum- Egyesület Levéltárában, a Jancsó és Rohonyi család kézírathagyatékában V.1/94-es jelzet alatt találhatóak.

⁴² Vö. Szentmártoni Kálmán levélét Gyallay Pap Domokoshoz, Kolozsvár, 1949. december 19. (Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattár, Ms. 4825/376.)

hogy az Ecclesiának xfr kárt okozna. De szinte úgy tapasztalom hogy ma csak a Pipa a fő dolog, a ki nem olyan ne vegye magára.”⁴³

Bár mindezekből a töredékadatokból nem lehet biztos következtetéseket levonni, mégis úgy vélem, hogy ezek alapján is előttünk áll az a későbbi *Vadrózsák*-gyűjtő Szentmártoni Sámuel, aki jó képességű diákként minden helyzetbe (legyen az bontakozó olvasótársasági munka, versírás, nevelői szerep, ismeretterjesztő munka elkészítése) nagy odaadással vetette bele magát, és mindehhez olyan közegben (Kolozsvárott, Torockón, majd a Székelykeresztúr közelében fekvő Medeséren) volt szerencséje ekkor mozogni, ahol az felerősíthette az ilyen irányú gondolkodását, tenni vágását. Így csupán feltételezzük, hogy a medeséri olvasóegyletet (amelyről egyelőre semmilyen forrás nem áll a rendelkezésünkre) is ő hozhatta létre – kolozsvári és torockói tapasztalatai alapján.

A tordátfalvi olvasótársaság

A tordátfalvi olvasótársaságról szintén meglehetősen kevés információnk van. Brassai Sámuel a következőket örökíti meg az egyletről 1838 októberében lapjában: „Tordátfalva közönsége egy újabb mivelődési egyesülettel segíté kis honunk haladását. A testület már 40 részvényeseket számlál, kik szántó földekkel, pénz és más kitelhetőkkal annyira segíték gyarapulni szándékok valósítását, hogy az a legszebb reménnyel biztat minden haladás barátot. Céljok az ujság olvasáson kívül magokat a számvetés és gazdálkodásba előbb segítni, földeiket egyszerre és ideibe mivelní, s ha valamelyikük barma lebetegül, az egyesület kitelhetőleg segíti az elmaradottat. Céljuk az isteni tiszteletre serkentés is mi szerint templomozás előtt az egyesülési házhoz gyűlnek, s innen illő renddel kísérik elnököket a sz. egyházba” (Brassai 1838a: 435). Ami számunkra az egyik legfontosabb kérdés, hogy ki lehetett az az értelmiségi, aki elindította a kezdeményezést. Az eddig feltártak alapján (azaz például abból, hogy Brassai a tordátfalvi egyletet ismertető cikke után írta az olvasó falusi leánykák fiktív levelét⁴⁴) azt valószínűsíthetjük, hogy a megalakuló társaság mögött egy, a kolozsvári kollégiumból (és olvasótársaságból) frissen kikerült

⁴³ id. Brassai 1892: 162. [Brassai Sámuel Sebes Pálnak. Szentmihályfalva, 1836. február 29.]

⁴⁴ A tordátfalvi olvasó egyletről írott cikke október 14-én, a falusi lányok olvasói levele október 21-én jelent meg.

személyt kell keresnünk. A tordátfalvi unitárius lelkész, az ekkor már 63 éves Ürmösi József, idős kora miatt nem igazán hihető, hogy az olvasótársasággal bajlódott volna. Az ekkori tordátfalvi tanítót,⁴⁵ Demeter Istvánt azonban az egyik forrás úgy dicséri, mint aki a társaság létrehozásának eszméjét a gyakorlatba ültette: „egy újj Tarsasági egyesületis alakítottott, nem tsak az Ifjuságból; hanem Házasokbólis, mi szerént V. Ujság olvasás, vallás, Enek, Erkölc Tanulás Gazdasági értekeződés mind Tárgyai ezen Egyesületnek – Mellyben minémű elő haladást tettenek, annak bizonyítására egy probátis mutatának bé a Templomban a Viscgáló Hivatalnak, mellyben meg elégedésit találván a visitatio midőn szép Hármóniás Eneket zengének, nem tsak helyben hagyással; hanem ditsérettel koronáztaték a Szorgalombol kitűnt ipar, és elő haladás. – Ugy a szép Eneklésre ezeket Tanító Mesternek ditséreteis méltán méltányóltatik, valamint azis, a ki indítványba hozta az Ifjakra nézve ezen szép Pályafutást” (Tordátfalvi Unitárius Egyházközség Levéltára Számado Protocollum 1838. december 2. 21). A jegyzőkönyv szövegéből egyértelműen az derül ki, hogy a megvalósítás Demeter István tanító érdeme. Azonban ki lehetett az a személy, akit nem nevesít a protocollum, hanem csupán úgy utal rá, mint aki az olvasótársaság eszméjét „indítványba hozta”? Mivel a falvakban ekkor kevés értelmiségi élt, illetve fordult meg, kézenfekvő, hogy arra az Ürmösi Sándorra gyanakodjunk, akinek gyűjtéseire alapozva tervezte Kriza János már az 1840-es évek elején a *Vadrózsák* első füzetének megjelentetését. Ürmösi József lelkésznek készülő fia 1838–39-ben még a kolozsvári Unitárius Kollégium diákja és az ottani olvasóegylet tagja volt, de elképzelhető, hogy a magát 1840-től folyamatosan apja mellé segédlelkésznek kérő Ürmösi Sándor már ekkor a tordátfalvi lelkézségre készülve egy iskolai szünetben győzte meg a tanítót az egylet felállításának fontosságáról – erről azonban nem maradtak fenn írásos dokumentumok.⁴⁶

⁴⁵ Mivel az unitárius tanítókról semmilyen összeírás nem létezik, így nehezen deríthető ki egy-egy személy (itt Demeter István) esetében még az is, hogy például ekkor hány éves volt. Róla mindössze annyit tudunk, hogy az itt említett dicséretet követő évben érkezett panasz nyomán 1840 őszén elhelyezték a faluból. Derzsi József, a következő tanító ekkor még maga is kollégiumi (és olvasótársasági) diák Kolozsvárott.

⁴⁶ Ürmösi Sándorra vonatkozólag igyekeztem valamennyi szóba jöhető helyen valamennyi dokumentumot áttanulmányozni, ezért gondolom, hogy közvetlenül rá vagy a tordátfalvi olvasókörre vonatkozó anyag nem valószínű, hogy elő fog kerülni.

Az etédi olvasótársaság

Az etédi olvasóegyletet először az *Erdélyi Híradó* ismertette 1839-ben. „Etéden (Udvarhelyszék) a folyó év kezdetével a szabad székelek közt olvasó társaság keletkezett; tagokul csak józan életű s mocsoktalan hírv férfiak vétetnek; hetenként háromszor gyűlnek olvasás végett össze. Célja hasznos ismeretek szerzése, okulás, rokonulása a véleményeknek. A részvények könyvek szerzésére fordíttatnak, már is 46 részvényeseket számlál a társaság, kik naponként szaporodnak. Most az erdélyhoni magyar hírlapokon kívül, a diaetai »beszédek tára«, Kisfaludy Károly munkái, és Cserei Mihály kéziratai kerülnek napirendre” (Gedő 1839: 13). Ezt követően az egyület viszonylag későn, 1840 júniusában⁴⁷ mutatta be Brassai Sámuel egy rövidke közleményben. E szerint az olvasótársaságból 1840 májusában „mintegy 80 tag szoros és felbonthatlan egyezésre lépett, a tagok bármimódon elkárosulandó marhájokat közösen megfizetni a károsnak. Már is két tag tapasztalá e mindenütt követést érdemlő intézet hasznát” (Brassai 1840: 377).

Ha vetünk egy pillantást erre a társaságra, az első, ami rögtön elkülöníti a másik három olvasótársaságtól, az a felekezeti hovatartozása. Etéden ekkor nem volt jelentős unitárius lakosság, önálló lelkész, tanító – nem tűnik tehát valószínűnek, hogy ez a társaság is unitárius kezdeményezésre jött volna létre. Egyrészt azért tárgyalom itt ennek ellenére röviden, mert a szakirodalom is mindig együtt emlegeti ezt a négy olvasóegyletet, másrészt, mert jól mutatja, hogy az unitárius falusi olvasókörökkel egy időben reformátusok is léteztek hasonló célokkal, formában – és hasonlóan (a jelenleginél sokkal) mélyebb feltárást sürgető esetekkel. Csupán szekunder források felhasználásával úgy tűnik, hogy két értelmiségi személy élt ekkor Etéden, akiknek köze lehetett a társaság létrehozásához. Az egyikük az „orvoslásairól közönségesen elismert jóindulatu ev. ref. pap Kendi Ferencz” (Fogasi 1854: 3). Másikuk pedig a „tapasztalt állatorvos és derék magyar-humoristikus író Gedő János,” akinek halála után „szép könyvgyűjteményét örökösei elárverezték, s kéziratai s naplója Sz. Udvarhelyt

⁴⁷ Ez az időpont megerősíti azt a gyanúkat, hogy bár az olvasóegyleteket 1839-ben betiltotta a gubernium, azok valamilyen formában továbbra is működtek. Vö. ugyanezt az alsósiménfalvi olvasóegylet kapcsán, ahol Ürmösi Kálmán elbeszélésében nyoma sincs annak az 1839-es dátumnak, ami cezúrának kellett volna számítson az olvasóegyletek életében (Ürmösi 1879: 188, 191).

vannak letéve” (Fogasi 1854: 3). Előbbiről semmi további adatunk sincs, azonban a nagyenyedi református kollégiumban végzett⁴⁸ Gedő Józsefről Szabó Miklós egy 2004-es tanulmányában azt állítja, hogy ő írta az *Erdélyi Híradó*-ba az etédi olvasóegyletről szóló híradást, azonban szerinte is „további kutatásokat igényel annak kiderítése is, hogy volt-e szerepe Etédi Gedő Jánosnak az olvasótársaság megalapításában és munkájában, hiszen – ahogy egész életműve igazolja – elkötelezett híve volt [...] a székely falu felemelésének, valamint az »okszerű, azaz tudományos« gazdálkodásnak” (Szabó 2004: 478). Szabó továbbá azt is megállapítja, hogy „írásai azt sugallják, diákévei alatt is készült erre [az újságírásra és néprajzi kutatásra], de főleg állatorvosi tanulmányai idején udvarhelyszéki ismereteinek, élményanyagának birtokában, és annak a felismerésnek nyomán, hogy a magyarhoni olvasóközönség keveset tud a székelyekről, és hogy ezek az ismeretek is pontatlanok, ragadott tollat” (Szabó 2004: 478). 1844-ben a *Nemzeti Társalkodó*-ban jelent meg több írása, illetve a *Magyar Gazdának* tudósított Magyarországon tett utazásairól. 1843/44-ben a *Regélő Pesti Divatlap*-ban *Székely szokások* címmel jelent meg honismereti néprajzi cikksorozata. (Vö. Szabó 2004: 480–482.)

Mindezek az adatok arra mutatnak, mintha felfedezhető volna ebben a református faluban élő állatorvos személyében is valamiféle összefüggése a reformkori protestáns kollégiumokból induló eszméknek az 1830-as évektől alakuló falusi olvasóegyletekkel, a szinte ugyanebben az időben felélénkülő utazási divattal, az erről szóló beszámolók írásával, folyóiratokban való publikálásával és az ennek nyomán kibontakozó néprajzi érdeklődéssel. Azonban ennek markánsabb, pontosabb megragadásához feltétlenül szükséges volna több forrást bevonni és megkísérlni a primer források feltárását is.

Az alsósiménfalvi olvasótársaság

Brassai Sámuel a legterjedelmesebben az alsósiménfalvi olvasóegylet működését ismertette lapjában – ennek okára maga adja meg a választ is: tudomása szerint Siménfalva volt a példa a többi falvak olvasóegyletei számára. Elmondása szerint az addig csak tervezgetett egylet létrejötté „egy

⁴⁸ Jakó–Juhász 1979: 239. 1835-ben iratkozott be a kollégiumba. A matrikulában a neve Gegőként szerepel.

buzdító beszéd által” következett be (Brassai 1838c: 498). A törvények és a tisztségviselők leírása nagy hasonlóságot mutat a kolozsvári olvasóegylet törvényeivel és tisztségeinek felosztásával. A siménfalviak által megfogalmazott célok pedig különös egyezést mutatnak Brassai (és Bölöni Farkas Sándor) *Vasárnapi Újság*-beli céljaival. Előbbi így hangzik: „Sajnoson érezvén a már sokszor említett A. Siménfalvi ifjuság, hogy az eddig folyt iskolai czélaránytalan tanítás mód miatt őtet mint falusi gazdaságra készülendőt közelebbről érdeklő hasznos ismeretek hijányával kelle maradnia, az említett egyesület által akará az elismert rosznak elejét venni, az honnan olly czélt tűzte ki maga elejébe, hogy azokban tökéletesítné magát, mellyek egy mezei gazdának gyönyörűségére, hasznára és dicsőségére szolgálnak. Nagy figyelmet ébreszte benne a számvetés, és földmérés tudományja, mellynek tökéletesítésére néhány fekete táblái mindenkor készen állanak; akara honunk törvényjeiben bármi keveset útasodni, mellyre nézve czélszerű törvényes könyveket szerzett, és szerez; a helyes írás mesterségét kitanulni. – Kérelem levelet kötelezvényt, bizonyítványt, nyugtatványt törvényes és tudományos rendszerbe foglalva készíteni, – ezeken kívül pedig, mint buzgó keresztyén az isteni ditséretnek éneklésében is tökéletesülni. – Mind ezek céljai az említett egyesületnek. – hogy pedig ez eddig sok hijányokkal küzdő mezei gazdaság itt bármi gyarapodást végyen, kiterjed az egyesület gondoskodása eleven gyepük készítésére, legfinomabb gyümölcs termő fák szaporítására, a pityóka termesztés nagyobb divattali üzésére, mindennemű takarmányok csinos rendbeszedésére, minden gazdasági eszközök lehető legjobb móddal tartására – sorvadazó épületek jó karban vételére; sőt a haszontalan költsékek megakadályozására, részegítő italok szabályozására, pénzes koczka, kártya eltörlésére” (Brassai 1838c: 502–503).

Már önmagában ezek a részletesen megfogalmazott, nagyszabású reformgondolatokat rejtő célok felkelthetik az érdeklődésünket az iránt a falusi értelmiségi iránt, aki az olvasóegyletet elsőként a falvak (legalábbis a környező unitárius falvak) sorában megalapította. Azonban ennél is jelentősebbé válik a népköltészeti gyűjtés korai nyomainak kutatása szempontjából ez az eset, ha hozzátesszük, hogy az alsósiménfalvi olvasótársaság nem sokkal megalakulása után levelet küldött a kolozsvári Unitárius Kolégiumban működő olvasótársaságnak szövetséget ajánlva nekik a következők szerint: „Falusi körünkben – haladni akarván elő mi is jelenkorunk szellemével – egyesületet alkotánk. Nagyra ugyan nem emelkedhetünk,

mindazáltal célzataink teljesülte, megfelel várakozásunknak. Mi csak azokban kívánunk leginkább előhaladni, melyek egy falusi emberben és gazdában szükségesképpen megkívántatnak. A mi főelveink ide mennek ki: mivel nekünk falusiakul a számvetés tudománya, a szépírásbani előmenetel, hazánk törvényeinek némü-némü ismerete, a gazdasági csinos jó-izlés multhatatlanul szükségesek – egyesületünk is az ezen tárgyakról szolló és tanító könyvek megszerzésében foglalatoskodjék, a mint már egynéhányokat szerzettünk is. Vannak hivatalosink, kik minden fertály évben változnak szabad szavatozás útján; vannak rendszabályaink; vagyon gyűléseinkről szerkesztett jegyzőkönyvünk, melyek 53 egyes részvényeseket egy célra törekvő erkölcsi testületté alkotnak; jelenleg gyengélkedő tehetségünk miatt több folyóiratot a Vasárnapi Újságnál nem jártathatunk, de majd gyarapodván, többekről is fogunk gondoskodni. Célunk, hogy szövetséget kössünk közelebbről a kolozsvári unitarium collegiumban virágzó olvasó-társasággal is, és levelezéseink által egymást tudósitgassuk, ha nem fogja ajánlatunkat megvetni. Hogyha nekünk akármely egyveleg tárgyakról közlekedéseit megküldi, mi is ígérjük, hogy állunk hívségesen a barátságban, és székölhoni újságokkal, regékkel, népdalokkal, eredeti széköl elmésségekkal fogunk kedveskedni.”⁴⁹

A felajánlást a kolozsváriak örömmel fogadták (miként a székölykeresztúriak korábbi együttműködésre tett javaslatát is). Az együttműködés további részleteiről egyelőre nincsenek adataink, azonban már önmagában az a tény is figyelemreméltó, hogy falun élő (többnyire kollégiumi tanulmányokat nem folytató) fiatalok számára annyira egyértelmű, hogy a kolozsvári ifjakat érdeklik a népköltészeti szövegek, hogy kétség nélkül ajánlják ebbéli tudásukat és gyűjtési lehetőségeiket cserealapként. A rejtélyes(nek tűnő) tudást érthetővé teszi, ha megnézzük az ebből az időszakból származó egyházi jegyzőkönyveket.⁵⁰ Ebből kiderül, hogy

⁴⁹ Kozma 1867: 27. A levelet Kozma Ferenc idézi. Az eredetire vagy annak másolatára egyelőre nem sikerült rábukkanni. A kolozsvári olvasótársaság jegyzőkönyvébe nem vették be a levelet (csupán a megkeresés tényét), a felelősségre vonáskor keletkezett egyházi képviselőtanácsi iratok között pedig csak a kormányzék számára küldött hivatalos levél másolatát találtam meg az 1839-es dokumentumok között, ahol a siménfalvi levél csatolásának ténye egyértelműen kiderül, de maga a levél hiányzik. (Ld. KvAkt. Ms. U. 1376/I.; MUEKvGyLt. EKT 1839. márc. 17-i levél pizskozata, 44/1839. sz. alatt.)

⁵⁰ MUEKvGyLt. Siménfalvi presbitérium. A jegyzőkönyv kezdő- és végpontját sem könnyű meghatározni, mivel az elejét elég jelentősen a penész, a végét az egerek rongálták meg.

Alsósímenfalvára 1836-ban érkezett a székelykeresztúri senior, Vajda (másutt: Vajda) István, aki 1840 végén bekövetkezett korai haláláig a falu megbecsült unitárius lelkésze volt. Azt gondolom, szinte biztosra vehető, hogy a fent említett buzdító beszédet is ő mondta el. A bordosi származású Vajda Istvánról a legfontosabb, amit a kolozsvári unitárius olvasóegyleti tagnévsort átnézve megtudhatunk, hogy 1833-ban az elsők között volt, akik beléptek az olvasóegyletbe. A következő évben még az egyleti tagok között találjuk, az 1835/36-os tanévben azonban seniornak nevezték ki Székelykeresztúrra, így azt az évet ott töltötte. (Ne felejtjük el, hogy két tanévvel később – amikor Péterfi Sándor fog az iskolafőnöki pozícióba kerülni – a székelykeresztúri Unitárius Kollégiumban is megalakul az olvasóegylet, amelynek gondolata talán már ekkor is jelen lehetett.) Vajda István tehát 1836-ban került az alsósímenfalvi unitárius egyházközség élére lelkésznek, ahol már 1837 végén olvasóegyletet hozott létre, s mint volt kolozsvári olvasóköri diák kereste a kapcsolatot az éppen csak két-három éve elhagyott alma materral. Nem lehet tehát véletlen találgatás a levélben írt, népköltészeti gyűjtésre vonatkozó felajánlás sem, hanem a valamikori alapítótag által tudott tény: a kolozsvári olvasótársaság tagjai örömmel veszik a népköltészet gyűjtött darabjait.

Mindemellett – úgy vélem – sokat elárul Vajda István habitusáról, a kolozsvári kollégiumban magáévá tett szellemiségéről és annak alkalmazásáról az is, ahogy halála után 38 esztendővel emlékeznek rá a símenfalviak: „itteni rövid 5 évi szolgálatának soha el nem enyészó nyomait hagyta hátra a símenfalvi olv. társaság megalapítása által; egy valódi gyakorlati irányu, humanus s népvezérnek termett pap volt ez, kinek kora halálát eléggé sajnálni nem lehet s kiről ma is oly kegyelettel emlékszik a nép, a milyen emléket kellene mindnyájunknak hátrahagyni [...] Még 1836–41-ig⁵¹ terjedő időben alapja megvetődött volt valami népmívelődési társaságnak s az alapító Wayda István ideje alatt már bámulatos gyorsan fejlődött. Azonban az ő váratlanul bekövetkező halálával a még elég mély gyökeret nem vert eszme, a közelebbi tizedekben csak tengéletet folytatott. E nép, mely végtelenül óhajta a szellemi fölvilágosultságot, mohó vágygyal csüngött az eszme száraz emlőjén, de hiába szivta, tápnedvet nem talált benne, szó-

⁵¹ A símenfalvi egyházközségi jegyzőkönyv szerint „Közkedvességtű Papunk Tiszt Vajda István Ur szeretett öveinek s Ecclánk felejtethetlen bánatjára” bekövetkezett halálának időpontja 1840. december 17. Ld. MUEKvGyLt. Símenfalvi presbitérium.

val látszott, hogy a vezér elesett s a sereg fő nélkül maradt. A mult évben e sorok írója jutván az egyházi papi hivatalára, látva a körülményeket s ismerve a nép óhaját is, a Wayda által elejtett fonalat igyekezett fölvenni s a nép, örege ifja oly buzgósággal csoportosult körülte, hogy ma a siménfalvi újrászervezett olvasó és önképző egyesület 43 tagot számlál, kik az önképzés minden őket illető ágaiban oly kitartó szorgalommal haladnak, hogy öröm azt nézni. Ezt nagyban segíti elé az egyesület szép kis könyvtára, mely az idén mintegy 40 darabbal gyarapodott.”⁵²

Ürmösi Kálmán siménfalvi lelkész⁵³ leírása nemcsak azért fontos, mert megőrökíti a Vajda halála utáni emlékezetet,⁵⁴ hanem mert megmutatja, hogy egy csupán néhány évig fennálló egyesület is milyen hatással volt a falubeliekre, s felhívja a figyelmet arra is, hogy hiába tiltották be vagy szűntek meg maguktól ezek az egyesületek, az igény akár 40 évig is konzerválódhatott az emberekben.

Ami azonban igazán lényeges az erdélyi népköltészeti gyűjtés korai nyomainak keresése felől nézve, hogy ez az első olyan eset, amely teljesen egyértelműen, forrásokkal alátámaszthatóan mutatja meg, hogy valóban lehetett összefüggés az 1830-as években létrejött protestáns olvasótársaságok munkája és a későbbi szervezett erdélyi folklórgyűjtés megindulása között.

⁵² Ürmösi 1879: 188, 191. Ellenpótlusként (és főként fontos adalékként az unitárius lelkészek 19. század közepi mindennapjaihoz) jegyezzük azonban azt is meg, hogy a presbiteri jegyzőkönyvben Vajda István lelkészége idején nyoma sincs az olvasótársaságra vonatkozó bejegyzéseknek, hanem csupán csak a mesteri csúrról, a harangozó házának újjáépítéséről, a ledőlt toronygombról, a fedetlen papi sertésről, és kiemelten az eklézsia fájáról van szó. 1840 novemberében, amikor Vajda István súlyos betegen tért vissza Székelykeresztúrról, a jegyzőkönyv tanúsága szerint a fakepe behajtásának sikertelensége miatt nincs, amivel a lelkész tüzeljen: „Tiszt. Papunk Wayda István [...] jobbulatlan haza hozatván sajnáló indulatból sok, sőt nagy része Eklánknak meg jelent a T. Papi Háznál, az hol is a Curator illy fel szollitást téssen - »Atyafiak mi tévősek légyünk, már az idő hideg, ide fa kell én eleget porontsoltam és parantsoltam a fa bért de siker nélkül, itt tüzet tennének, de miből.«” Végül ekkor egy „haszonvehetetlen vatzkor fa” kivágásával oldották meg a helyzetet – azonban, hogy csak nagyon időszakosan, látszik a későbbi bejegyzésekből is. Vö. MUEKvGyLt. Siménfalvi presbiteri jegyzőkönyvből származó idézet: 15/840, a későbbiek: 16, 17/840.

⁵³ Bár ezen a ponton nincs jelentősége, de érdemes szem előtt tartani azt is, hogy az az Ürmösi Kálmán, aki újjászervezi a siménfalvi olvasókört s aki megemlékezik Vajda István szerepéről, később – fiával, Ürmösi Józseffel együtt – Kanyaró Ferenc folklórgyűjtői körét erősítette. (Vö. Kanyaró 2015: 873–874.)

⁵⁴ Ehhez nagyon hasonló volt a pár évvel később, 1842-ben Küiküllődombon megalakított énekes-, majd olvasótársulat és 20. század végi hatástörténete. Az egyesületeket Kisgyörgy József unitárius tanító kezdeményezte (aki korábban kolozsvári olvasótársasági tag volt) (vö. Benczédi 1992). Ma az énekkar az ő nevét viseli, a templom falán plakettet helyeztek el tiszteletére.

Összegzés

A jelen tanulmányban felépített történetben azt láthattuk, ahogy a nyugat-európai és észak-amerikai társadalmi haladást hirdető eszméket és azok konkrét megvalósulásait követendő példának tekintő Bölöni Farkas Sándor támogatásával intézményesült és határozott irányt vett 1833-ban a kolozsvári unitárius kollégium olvasótársasága. Ebben – akárcsak más, a korszakban alakult társaságokban – a szépirodalom mellett elsősorban Széchenyi és Wesselényi műveiért rajongtak a diákok. Az erdélyiek az 1830-as években főként az *Erdélyi Híradót*, a *Jelenkort*, a *Társalkodót*, az *Athenaeumot*⁵⁵ és 1834-től a szintén Bölöni javaslatára meginduló, Brassai Sámuel által írt és szerkesztett *Vasárnapi Újságot* olvasták. A kolozsvári kollégiumi olvasótársaságban részt vevő személyek közül Péterfi Sándor iskolafőnök a székelykeresztúri kollégiumba kerülve a Kolozsváron maradt Jakab Elek levélbeli és Jakab József személyes segítségével olvasótársaságot hozott létre. Ezt követően sorra jöttek létre a protestáns kollégiumok kereteiből kilépő, de azok mintájára szerveződő falusi olvasóköri. Ezek mögött a – a rendelkezésünkre álló források alapján – minden esetben egy-egy, protestáns kollégiumból frissen kikerült egykori olvasótársasági tagot sejtethetünk. A falusi olvasótársaság létrehozásával kapcsolatba hozható Ürmösi Sándor és Szentmártoni Sámuel Kriza János ismert népköltészeti gyűjtői voltak, csakúgy, mint Péterfi Sándor. Az etédi református Gedő József szintén bizonyíthatóan érdeklődött a néprajzi gyűjtés iránt. Vajda Istvánnak nem volt módja az 1840-es években induló népköltészeti gyűjtésekben részt venni, de az általa létrehozott olvasótársaság és annak fent idézett levele egyértelműen bizonyítja, hogy maga is fogékony volt a népköltészeti gyűjtés eszméjére.

Úgy vélem, valószínűsíthető tehát az is, hogy ezek a személyek a kollégiumból kikerülve nem csupán az egyletalapítás gondolatát (mint a társadalmi reformok megvalósításának egyetlen eszközét) szívták magukba, hanem – érdeklődésüktől, habitusuktól, lehetőségeiktől függően – ők lettek azok, akik többek között utaztak és utazásaik tapasztalatait megosztották a közzel; akik kisdedóvókat alapítottak; akik mértékletességi egyleteket hoztak létre és írásokat tettek közzé a pálinkaivás káros voltá-

⁵⁵ Vö. például Fülöp 1978: 94, 109, 140; Vita 1983a: 118, 125.; MUEKvGyLt. KvAKt. Ms. U. 1376/I: 36.

ra figyelmeztetve; akik a gyümölcsfák nemesítése vagy általánosabban a korszerű mezőgazdaság mellett tettek hitet; akik mindent megmozgattak annak érdekében, hogy egy-egy régi könyvet vagy kéziratot felkutassanak; akik bebarangolták a környező vidéket és várakról, barlangokról szóló történeteket jegyeztek fel; akik falujuk korszerűbb építkezését próbálták elérni a tűzesetek megelőzése érdekében; vagy akik – ha felszólítást kaptak – nyelvjárási adatokat, népköltészeti szövegeket gyűjtöttek, jegyeztek le és küldtek el letisztázva. Úgy vélem, az erdélyi népköltészeti gyűjtés kezdetének vizsgálatát valahonnan innen, ebből a sokféle egymásrahatásból volna érdemes elkezdni szemlélni és megérteni.

Szakirodalom

AKNAY Tibor

2003 *Gáspár János 1816–1892. Dokumentumok.* Összeállította és a bevezetést írta: Aknay Tibor. Budapest. [<http://mek.oszk.hu/07900/07984/07984.htm>. Utolsó letöltés: 2017. dec. 15.]

ANTAL Árpád

1969 A falusi lakosság olvasókörei a reformkorban. (Adatok Brassai Sámuel népnevelő munkásságához.) *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* XIII. (2) 315–322.

BENCZÉDI Ferenc

1992 Egyháztársadalmi egyesületek Küküllődombón. *Keresztény Magvető* XCVIII. (3) 162–173.

BENKŐ Samu

1966 Bölöni Farkas Sándor. In: Bölöni Farkas Sándor: *Utazás Észak-Amerikában.* Sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta Benkő Samu. Irodalmi Könyvkiadó, Bukarest, 5–59.

BODOLAY Géza

1963 *Irodalmi diáktársaságok 1785–1848.* Akadémiai Kiadó, Budapest
BRASSAI Sámuel, id.

1892 Brassai Sámuel Alsó-szt-mihályfalvi pap levelei Sebes Pál toroczkoí isk. igazgatóhoz 1830–1836. VII. *Keresztény Magvető* XXVII. (3) 161–163.

BRASSAI Sámuel

1838a Falusi egyesület. *Vasárnapi Újság* V. (233) 434–435.

- 1838b Levelezés. Tekintetes Szerkesztő Úr! *Vasárnapi Újság* V. (234) 450–458.
- 1838c Az alsó siménfalvi nemes székely ifiui egyesület alaprajza. *Vasárnapi Újság* V. (237) 497–507.
- 1840 Az etédi „olvasó társaság”. *Vasárnapi Újság* VII. (319) 377.
- CHINDRIȘ, Ioan – KOVÁCS Ferenc
- 1975 *George Bariț magyar levelezése*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest
- DOMOKOS Mariann
- 2008 Mesemondók és mesegyűjtők a 19. században: Marosi Gergely és mesélői. In: Gulyás Judit (szerk): *Tanulmányok a 19. századi magyar szövegfolklórról*. ELTE Folklóre Tanszék, Budapest, 242–278.
- FARAGÓ József
- 1967 Lőrinczi Elek árközi népmesegyűjtése. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* XI. (1) 49–60.
- 1974 Marosi Gergely székelykeresztúri népmesegyűjtése a *Vadrózsák* számára. In: Molnár István – Bucur, Nicolae (szerk.): *A Székelykeresztúri Múzeum 25 éves évfordulója ünnepi tudományos ülészakán elhangzott tanulmányok és közlemények 1971 októberében*. Hargita Megye Szocialista Művelődési és Nevelési Bizottsága–Székelykeresztúri Múzeum, Miercurea Ciuc–Csíkszereda, 431–444.
- FOGASI
- 1854 Fürdőink III. Kirándulás Korondra. *Hetilap*. (71) 2–3.
- FÜLÖP Géza
- 1978 *A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- GEDŐ József, ETÉDI
- 1839 Etéden... [Erdély és Magyarország rovatban] *Erdélyi Híradó* XII. (4) 13.
- GERGELY Pál
- 1979 Kriza János kiadatlan feljegyzéseiből. *Múzeumi Kurír* III. (9) (29) 8–13.
- JAKAB Elek
- 1867 Fejér Márton életrajza. *Keresztény Magvető* III. (1) 1–37.
- JAKÓ Zsigmond – JUHÁSZ István
- 1979 *Nagyenyedi diákok 1662–1848*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest

KANYARÓ Ferenc

2015 *Erdélyi népballadák és epikus énekek 1892–1905*. Kritikai kiadás. Kanyaró Ferenc szétszóródott hagyatékát összegyűjtötte, szerkesztette, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közlést teszi Olosz Katalin. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár

KISS Ernő

1909–42 Bölöni Farkas Sándor (1795–1842) In: Erdélyi Pál (szerk.): *Emlékkönyv az Erdélyi Múzeum-Egylet félszázados ünnepére 1859–1909*. Az Erdélyi Múzeum-Egylet kiadása, Kolozsvár, 133–140.

KOVÁCS Ágnes

1982 Kriza János népmeséinek hitelessége. In: Kriza Ildikó (szerk.): *Kriza János és a kortársi eszmeáramlatok*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 33–46.

KOZMA Ferenc

1867 *A kolozsvári unitarium collegium iffúsága olvasó és irodalmi körének múltja*. Róm. Kath. Lyc. Nyomdája, Kolozsvár

NAGY János

1872 Jakab József életrajza. *Keresztény Magvető* VII. (3) 209–236.

PAPP Ferenc

1934 *Gyulai Pál a kolozsvári református kollégiumban*. (Erdélyi Tudományos Füzetek, 69.) Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet Rt., Cluj–Kolozsvár

SÁNDOR János

1888 Péterfi Sándor pap és egyházi író élete. *Keresztény Magvető* XXIII. (6) 361–375.

SZABÓ Miklós

2004 Etédi Gedő János (1811–1860 k.) In: Pál Judit – Sipos Gábor (szerk.): *Emlékkönyv Csetri Elek születésének nyolcvanadik évfordulójára*. EME, Kolozsvár, 476–483.

SZAKÁL Anna

2010 A folklórgyűjtő Tiboldi kéziratok anyaga és folklorisztikai értékelése. In: Filkó Veronika – Kóhalmy Nóra – Smid Bernadett (szerk.): *Voigtloristica. Tanulmányok a 70 éves Voigt Vilmos tiszteletére (ATU 503)*. (Folcloristica, 11.) ELTE BTK Folklore Tanszék, Budapest, 38–61.

- 2012 „Így nőtt fejemre a sok vadrózsa...” *Levelek, dokumentumok Kriza János népköltészeti gyűjtőtevékenységének történetéhez.* A szét-szóródott kéziratos anyagot összegyűjtötte, sajtó alá rendezte, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közzéteszi Szakál Anna. Kriza János Néprajzi Társaság–Magyar Unitárius Egyház, Kolozsvár
- 2017a A „lankadatlan fűrgő szorgalmú” Ürmösi Sándortól a „szegény, szerencsétlen” Ürmösi Sándorig. – Kriza János legkorábbi ismert gyűjtőjének életpályája. I. *Egyháztörténeti Szemle* XVIII. (2) 41–66. [A hozzá tartozó mellékletek: <http://www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/>]
- 2017b A „lankadatlan fűrgő szorgalmú” Ürmösi Sándortól a „szegény, szerencsétlen” Ürmösi Sándorig. – Kriza János legkorábbi ismert gyűjtőjének életpályája. II. *Egyháztörténeti Szemle* XVIII. (3) 42–96.
- ÜRMÖSI Kálmán
- 1879 Az Alsó-Siménfalvi unitária eklezsia. (Történeti leírás) *Keresztény Magvető* XIV. (3) 177–191.
- VITA Zsigmond
- 1983a Erdélyi ifjúsági olvasótársaságok a reformkorban. In: Uő: *Művelődés és népszolgálat. Tanulmányok.* Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 114–132.
- 1983b Adatok néhány erdélyi falusi és kisvárosi olvasóegyletről a reformkorban In: Uő: *Művelődés és népszolgálat. Tanulmányok.* Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 133–139.
- [N. N.]
- 1880 Az alsósiménfalvi olvasó és önképző egyesület. *Keresztény Magvető* XV. (2) 156–157.
- 1890 Az unitárius vallásközönség egyházi főtanácsi gyűlése. *Keresztény Magvető* XXV. (5) 300–316.

Archivális források

HmÁlt. = HARGITA MEGYEI ÁLLAMI LEVÉLTÁR

Törvényes könyv 1845–65. = Fond 683. Gimnaziu Unitarian Cristuru Secuiesc I. Seria documente Nr. 20. A Sz: Kereszturi Unitar Gimnasiumbéli Olvasó Egyesület Törvényes Könyve. 1845–65. [ehhez illesztett évenkénti névsorokkal és számadásokkal]

KvAKt. = KOLOZSVÁRI AKADÉMIAI KÖNYVTÁR

Ms. U. 1300/D. Az olvasó egyesület alapszabályai a 30-as évektől. [KUK]

Ms. U. 1305 Az Unitarium Kollegium Olvasó Társasága Vendégkönyve
1840. [1879-ig]

Ms. U. 1306/D Beszédtár 1834.

Ms. U. 1306/E Serdület 1835–36.

Ms. U. 1308 Az Olvasó Egyesület tagjainak névsora 1833 évben. [1870-ig]

Ms. U. 1376/I. Az Kolosvári Unitarium Kollegyombeli Olvasó Társaság
1834/5 iskolai év elején kezdetett Jegyző Könyve.

Ms. U. 1382 Szentmártoni Sámuel: Az unitarius vallás kifejlése s történelme különösen Erdélyben.

MUEKvGyLt. = MAGYAR UNITÁRIUS EGYHÁZ KOLOZSVÁRI GYŰJTŐLEVÉLTÁRA

EKT = Egyházi Képviselőtanács Iratok, 1839.

Geréb 1943 = Geréb Zsigmond: *Unitárius lelkészek 1568-tól*. Székelykeresztúr, 1943.

Matricula... = Matricula Studiosorum Scholae Unitariae Claudiopolitanae ab anno 1721–1867. nro. 1. Seniori matricula.

UP Iratok = Az unitárius püspök iratai, 1844.

Repr. Cons. = Repres. Consist. Főconsistoriumi és Zsinati Protocollumok Nr. XI. 1837–1840.

Presbitériumi jegyzőkönyv = Siménfalvi presbitériumi jegyzőkönyv 1836-tól kb. 1866-ig.

TUEkLt. = TORDÁTFALVI UNITÁRIUS EGYHÁZKÖZSÉGI LEVÉLTÁR

Számadó protocollum = Tordátfalvi számadó jegyző könyv az eklézsia számára elkészítve 1834–1866.

Geneza, structura și influența Societății de Lectură Unitariene asupra începuturilor culegerii folclorului

Autorul prezentului studiu – cercetător al istoriei culegerii folclorului din secolul 19, al rețelei lui János Kriza – lansează ideea că în declanșarea mișcării de culegere au avut un rol hotărâtor societățile de lectură ale școlilor protestante, fondate mai întâi în orașele, iar apoi și în satele transilvănene începând cu anii 1830. Studiul își orientează atenția asupra câtorva societăți reprezentative și se bazează pe surse variate sporadice din epocă, colectate de către autor.

The Genesis, Structure and Influence of Unitarian Lecture Societies on the Early Stages of Folklore Collecting

The author of this study – a researcher of the 19th century folklore collecting and of the network of János Kriza – presents the idea that the folklore collecting movement was started due to the lecture societies of the Protestant schools, founded first in the cities, than in the villages of Transylvania starting with the 1830s. The study focuses on the most representative societies of this kind, based on various and sporadic sources of that period, found and collected by the author.